

**Апстракт:** У раду анализирамо критичку рецепцију стваралаштва и друштвеног ангажовања Исидоре Секулић, те разматрамо књижевне и некњижевне чињенице које су условиле поједностављено и стереотипно разумевање и вредновање њенога рада, што је уобичајена стратегија када се жена-писац укључује у књижевни и културни канон. У фокусу истраживања су есеји у којима се тематизује борба за *процесуалности* у мишљењу, те право на субјективност која је нужно другост. Такође, у раду истражујемо узроке и последице Скерлићевог поетичког и идеолошког неразумевања дела И. Секулић (особито збирке *Сайућници*).

**Кључне речи:** критичка рецепција, канон, феминистичка критика, *Сайућници*, патриотизам, авангарда

Је ли после прве књиге било охрабрења, правог охрабрења у јавности, или у души писца? Није било. Зашто је написана друга књига? По културном нагону је написана. Да би писац казао: шта је нашао у смислу борбе са контрастима, у другим људима; шта је тамо научио; шта се тамо ради, како се бори са сукобима контраста. Резултат? Ни људи у свету, ни написана књига нису донели писцу крај бојева са контрастима. Зао дочек и испраћај књиге, с друге стране нису донели смрт. Била би то од Скерлића изману-фактурирана смрт, а писац је решио да умре природном смрћу...

Исидора Секулић

## Увод

Из визуре савремених читалаца, стваралачки опус Исидоре Секулић заузима веома значајно место у канону српске књижевности. Исидора припада оној малобројној групи књижевница и културних радница које су високо вредноване још за свога живота. И касније, након њене смрти, Исидора је неприкосновено етаблирана ауторка, те се чини да је њен опус током година стекао готово повлашћен статус у односу на друге књижевнике и, особито, књижевнице. Ипак, кад је реч о тумачењу и вредновању стваралаштва Исидоре Секулић, дакле кад је реч о критичкој рецепцији Исидориних дела, многе књижевне али и некњижевне чињенице указују на то да можемо говорити о поједностављеном, стереотипном разумевању и вредно-

вању њеног опуса којим се женско укључивање у канон најчешће и плаћа. У случају Исидоре Секулић се, дакле, не ради о процедури искључења имена већ о пропустима у сагледавању неких важних, наоко амбивалентних сегмената њеног рада и доприноса у развоју српске културе. Заправо, у питању је парадигматичан пример читавог комплекса механизма који делују када жена (п)остаје део канона (Чале-Фелдман, Томљеновић 2012: 123). На концу, када дијахронички промишљамо и преиспитујемо читања Исидориног дела, те критичке записе о Исидорином раду (Скерлић: 1913; Машић: 1918; Илић:1920; Слијепчевић: 1914; Јовановић:1965; Терзић: 2012), види се да постоји дуга традиција, некада случајног, а чешће врло циљаног неразумевања Исидорине по-етике.

Посебан корпус у оквиру досадашњих тумачења дела Исидоре Секулић представљају још увек ретка изучавања из визуре феминистичке критике која изнад свега подразумева неуморно преиспитивање усвојених идеја, као и свест о оспоривим границама властитих спознаја (Чале-Фелдман, Томљеновић 2012: 11). Речју, у пољу феминистичке критике најјасније се показује читав низ недоумица и контроверзи кад је у питању тумачење, вредновање и канонизација опуса Исидоре Секулић. Ако на тренутак заборавимо чувени сукоб Јована Скерлића и Исидоре Секулић, о коме ће касније бити речи, и размотримо актуелнија збивања у култури, увидећемо да се кад је у фокусу стваралаштво Исидоре Секулић, парадоксално формирају струје феминистичке критичке праксе које су хомогене, те се понекад чини да се заборавља једна веома важна чињеница. Наиме, реч је томе да феминистичка, као и свака друга критика, не сме да одустаје од става да не постоје нормативне, зазидане и задате критичке праксе. С друге стране, треба имати у виду следеће:

Феминизам је саздан од спорова – борба с нормом и саобраћавање с нормативним захтевима система; прилагођавање систему и његова трансформација; коренити преображаји и поступно деловање у правцу потпуне трансформације – све је то у њему присутно готово од самих зачетака, по правилу истовремено. Једини феминистички манифест који би одиста могао да буде доследан самој природи феминизма, морао би обилovati парадоксима (Захаријевић 2011: 32).

У том смислу, сматрамо да је нужно изнова преиспитати то „повлашћено“ место које заузима опус Исидоре Секулић у дијахроничкој перспективи. Ово настојање заправо подразумева ново читање Исидориних дела из једне, према нашем мишљењу, проширене истраживачке и рецептивне визуре, са циљем да се укаже на чињеницу да Исидорина „интелектуална проза“ поседује феминистички потенцијал, те да њен опус захтева ревалоризацију и тумачење у оквиру студија рода и феминистичке критике. Морамо скренути пажњу и на чињеницу да постоје студије које тематизују Исидорин однос пре-

ма роду, прецизније, према улози и месту жене у уметности, науци и образовању.<sup>1</sup> Међутим, невелики број ове врсте студија није угрозио ауторитет доминантних представника и представница интерпретативне и/или научно-истраживачке норме у српској науци и култури кад је реч о перпетуирању знања о делу Исидоре Секулић коме измиче сама суштина Исидориних стваралачких намера и напора. Но, није у питању „само“ допринос адекватном разумевању стваралаштва Исидоре Секулић; нова тумачења њеног опуса имају потенцијал да мењају постојећу слику о књижевној прошлости, особито кад су у питању српски и југословенски модернизам и авангарда.

Бавећи се критичком рецепцијом опуса Исидоре Секулић, Бојана Стојановић Пантовић примећује интензивнији интерес страних ауторки (С. Форестер, М. Кох, С. Хоуксворт) у односу на домаће савремене књижевне критичаре/критичарке кад је у питању феминистички потенцијал Исидориних есејистичко-критичких и прозних радова. У већини случајева, у српској критици се дело Исидоре Секулић „аутоматски разматрало као пример интелектуалног и стилског есенцијализма и логоцентричности, и у том смислу као нужна последица ауторкине несумњиве посвећености националним/националистичким питањима српске традиције, вере, језика и културе“.<sup>2</sup> Дакле, изучавање Исидориног дела непрекидно доводи до неке врсте поларизације у критичким судовима, па чак и у оквиру динамичног методолошког поља феминистичке критике. У студији „*Има ли љраво Констјантин Брунер?* Родни или универзални приступ стваралаштву жена у есејистици Исидоре Секулић“, Магдалена Кох примећује да постоје два основна модела перцепције Исидоре Секулић и њеног рада. С једне стране Исидора је икона српске интелектуалке која представља најбољи пример женског ангажовања у култури, док је с друге стране многи представници/це академске средине сматрају „универзалном“ ауторком чији је опус лишен родног дискурса.<sup>3</sup>

Надаље, честом употребом синтагме „најумнија српска интелектуалка“<sup>4</sup> у различитим дискурсима, од новинског и таблоидног

1 Пре свега, имам на уму вишегодишњи научно-истраживачки рад Магдалене Кох, Бојане Стојановић Пантовић, Слободанке Пековић, те новију студију Жарке Свирчев која стваралаштво Исидоре Секулић аргументовано ситуира у контекст авангардне књижевности. Више о овој теми видети у: Бојана Стојановић Пантовић, Кристина Стевановић, „Критичке контроверзе о феминизму Исидоре Секулић“, *Српска књижевна кријтика и културна политикa у другој половини XX века: њемајско-љроблемски зборник*, ур. Марко Радуловић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2013, стр. 67-86.

2 Уп. Бојана Стојановић Пантовић, Кристина Стевановић, „Критичке контроверзе о феминизму Исидоре Секулић“, стр. 71.

3 Уп. Магдалена Кох (М. Koch), „*Има ли љраво Констјантин Брунер?* Родни или универзални приступ стваралаштву жена у есејистици Исидоре Секулић“, online часопис *Књиженство*, <http://rs.magazine.php?text?=15>, 10.12.2020.

4 Ово обележје интелектуализма вероватно је настало као последица Скерлићеве

до научног, дошло је до појмовне овешталости која у великој мери доприноси потенцијалној незаинтересованости младих истраживача/истраживачица за опус Исидоре Секулић. Наведене синтагме постале су формуле у доминантном дискурсу о књижевности. Формула „најумнија српска интелектуалка“ као да сугерише идеју да је о Исидори све речено, да је њен рад адекватно вреднован, тачније да је процес ситуирања Исидоре Секулић у канон српске књижевности завршен. Но, како тврди Светлана Томић:

Проучавати жене-писце значи бити у сукобу са ауторитетима, значи критички преиспитивати званичне негативне оцене, за које се често испоставља да су комбинација методолошки неадекватног проучавања и перпетуирања негативних оцена устоличених са првим интерпретативним ауторитетима у традицији српске академске критике (Томић 2013: 36).

Будући да смо на самом почетку апострофирали нужност феминистичке интервенције у дискурзивно поље науке о књижевности (историје/теорије/критике), јасно је да ће наша истраживачка намера бити да укажемо на ауторкину критичко/књижевну борбу за процесуалност у мишљењу, за право на субјективност која је нужно другост; те да откријемо наративне механизме који су у служби (репрезентације) једног Другог, зазорног, фрагментарног и флуидног идентитета.<sup>5</sup>

Једна од најпажљивијих читатељки Исидориног импозантног есејистичког опуса, Магдалена Кох констатује да су проблеми пола и онога што данас називамо *род* за Исидору Секулић кључни, али да је само једанаест њених есеја посвећено списатељицама.<sup>6</sup> Међутим, феминистичка ангажованост Исидоре Секулић је можда најексплицитнија кад су у питању есеји и чланци у којима се ауторка бави стањем у образовању, тачније критиком односа државе према женском образовању. Управо ова, условно речено група есеја, доказује тврдњу Магдалене Кох о великом интересовању за питања која се тичу женског рода, а које проналазимо у Исидориној есејистици. У том смислу су особито занимљиви есеји о државној образовној политици „За живот“<sup>7</sup> (1903/4), „Лич-

---

оцене да је Исидора „чиста интелектуалка“, и даље „То је њена снага као личности и слабост као писца. Све се на овом свету плаћа, па и супериорност духа. Од чистих интелектуалаца никада не излазе прави писци“ (Скерлић 1922: 98).

5 Сродна поетичка настојања доминантно обележавају дела авангардних аутора, особито опус Растка Петровића. Уп. Кристина Стевановић, *Освајање модерној*, Академска књига, 2011, стр.211-240.

6 Магдалена Кох (М. Koch) „Има ли право Констиантин Брунер? Родни или универзални приступ стваралаштву жена у есејистици Исидоре Секулић“, online часопис *Књиженство*, <http://rs.magazine.php?text?=15>, 10.12.2020.

7 Чланак „За живот“ Исидора је написала након што је патријарх Георгије Бранковић 13. септембра 1902. одбио је њену молбу за одлазак у иностранство на усавршавање енглеског језика. Школски савет је (наравно) донео исту одлуку. Школском савету

ност наставнице у школи“ (1920), као и есеј „Друга женска гимназија“ из 1928. године. У тексту „За живот“ Исидора Секулић пише:

Мушки су нешто више протежирани у питању васпитања: пре свега на пољу умног образовања су они господари, положај грађанина у држави, место човека у друштву, достојанство оца у породици је одређено, опште усвојено и респективно; стога је и њихово васпитање за живот донекле олакшано, јер ти закони, државни и друштвени, бар означавају правац и одређују циљ васпитању. Код нас женских је баш обратно: и као студенткиње и као раднице на јавном пољу нас још увек само преко рамена гледе – друштво женских на мање него мушко само са разног становишта, у друштвеном животу смемо себе и друге забављати, ма и оговарати и сплетке градити, али о нечему слободно мислити, самостално у некој акцији учествовати, реформисати, томе се малтене сви мужеви и сви очеви одупиру (Секулић 1966: 29).<sup>8</sup>

Дакле, Исидора изриче став да је место жене у систему умног образовања врло проблематично, али које је осмислио (планирао) државни апарат. Мушкарци су господари умног (интелектуалног и/или академског) дискурса, те је њихово образовање у служби управљачког положаја/функције у друштву. Жене које се образују и желе да унапреде свој положај никада се не посматрају директно већ се гледају и виде „преко рамена“. Оне су на маргини, увек *иза* мушкарца. Оно што Исидору особито узнемирава јесте недостатак интелектуалне самосталности и слободе у мишљењу кад је у питању „друштво женских“. Заправо, Исидора указује на релативизацију женских умних способности у патријархалном друштву, на инфантилност која је пожељна и која женско деловање нужно ситуира у домен забаве или у домен приватног. Оно што Исидора Секулић захтева је *једнакости* и *равноправности* кад је у питању учешће у јавном и академском животу.

У савременој критици већ је било речи о томе да је Исидорин однос према феминизму врло амбивалентан. У том смислу, значајан је Исидорин есеј „*Има ли право Констиантин Брунер?*“ („Бранково коло”, бр. 33. и 34, год. 1911), који је заправо њена реакција на текст Константина Брунера „*Die Lehre von den Geistigen und vom Volk*“ из 1908. године. У жељи да превазиђе наметнуту теоријско-рецепциј-

упућивала је током 1903. године молбе да добије једногодишњи допуст због лечења катара плућа који јој је дијагностиковао лекарски тим (Спасовић :75). Истовремено, наилазила је на потпуно неразумевање и осуду панчевачке чаршије, чак и својих колегиница и ученица због изразите педагошке и методичке принципијелности које је неговала као наставник. Незадовољна и веома разочарана пасивношћу колегиница, Исидора негодuje због недостатка женске солидарности, и што је још важније, због пристајања образованих жена на маргинални положај у образовним и научним институцијама.

8 Исидора Секулић, „За живот“, *Сабрана дела*, књ.12, Матица српска, Нови Сад, 1966, стр. 29. Првобитно, текст је штампан у оквиру Извештаја SVDŠ за 1903/1904, јуна, 1904, XVIII, стр.7-19.

ску дихотомију у разумевању дела Исидоре Секулић, Магдалена Кох чита овај есеј Исидоре Секулић из визуре феминистичке критике и родних студија. Бавећи се анализом Исидориног полемичког есеја, Магдалена Кох закључује да он припада феминистичком корпусу, те да је овај рани есеј драгоцен у погледу разумевања Исидориног сложеног схватања феминизма. Према мишљењу пољске теоретичарке, чини се „да је Исидора Секулић водила целог живота врсту интелектуалне, унутрашње борбе желећи час да ублажи (неутрализује), час да подвуче ту феминистичку нит“ (Кох: 2012). Такође, оно што пресудно одређује Исидорин феминизам, а што се може закључити из њених експлицитних ставова, јесте чињеница да „ауторка афирмацију женског духа и стваралаштва види као дуготрајан и захтеван процес, који је немогуће извести без сарадње са мушкарцима, као облика сталног приближавања и удаљавања супротности, али и њиховог прожимања.“<sup>9</sup>

### *Docti cum libro*

Чини се да је у обликовању (наративног) идентитета Исидоре Секулић веома важну улогу имала књижевност. Будући да је Исидора врло рано изгубила велики део своје породице (прерана мајчина смрт, смрт браће), она је била усмерена ка оцу. Исидорин отац Данило био је пасионирани поштовалац хуманистике, те је изнад свега бринуо о Исидорином образовању и неговао њену љубав према књижевности. Исидора је одрасла без породице и пријатеља, те у том смислу не можемо говорити о типичној друштвеној конструкцији рода током одрастања. Њен живот и развој одвијао се у највећој мери унутар света литературе. Јован Христић препознаје Исидорин однос у/према књижевности: „Књижевност за Исидору није била неки измишљени, вештачки изведен живот, напротив, била је прави и стварни живот, а додир (или сукоб) идеја и мотива велика драма“ (Христић 1986: 38). Дакле, кад говоримо о конституисању субјекта<sup>10</sup>, овде имамо посла с *чишјајућим субјектом* који/а признање властитог постојања, више него други, тражи у језику/језиком чије категорије, термини, појмови постоје у свету *ван* њега/ње, односно, *ван* њеног пола и рода (Батлер 2012: 24).

9 Уп. Бојана Стојановић Пантовић “Исидорин гамбит”, *Летопис Мајнице српске*, 1997, год. 459, св. 3, стр. 347. Такође видети Бојана Стојановић Пантовић, Кристина Стевановић, „Критичке контроверзе о феминизму Исидоре Секулић”, *Српска књижевна критика и културна историја у другој половини XX века: шемајско-проблемски зборник*, ур. Милан Радуловић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2013, стр. 67 - 86.

10 У савременим теоријским расправама појам *субјекта* је контроверзан јер се веома често користи као појам који има синонимно значење са појмовима „особа“ или „индивидуа“. Цудит Батлер упозорава да генеалогича субјекта као критичке категорије указује на о да би га уместо идентификације с индивидуумом, требало разумети као лингвистичку категорију, као место или структуру у настајању. (Цудит Батлер 2012: 16).

У Исидорином случају, у питању је литерарна детерминисаност субјекта,<sup>11</sup> па се тако конститутивна амбивалентност субјекта огледа у томе да Исидора своју стваралачку и конститутивну способност/моћ црпи управо из своје немоћи, механизмом опирања и подражавања. Трагови те борбе обликовали су поетику њене прве књиге, те у њој препознајемо ауторкино опирање спрам моћи логоцентричног ауторитета (тзв. тиранije круга), спрам бинарног појмовног система у коме је епски доживљај света установљен као једини прави избор... Наравно, она се опире употребљавајући стратегије које је већ усвојила а које су производ света коме се опире – отуд пренаглашени артизам, интелектуални индивидуализам који улази у домене мистичког дискурса; та специфична загладаност у процесе самоконституисања и, услед тога, наратолошка дисоцијација обременена значењима која заправо захтева читаоца и тумача који располаже како теоријском, тако и интуитивном компетенцијом.

Мушки читаоци Исидорине прве књиге били су збуњени јер је она заиста уздрмала врло чврсте темеље на којима је почивала доминантна критичко-рецепцијска матрица. Та матрица је, као што знамо, заснована на бинарној опозицији у оквиру које се од мушког аутора очекује рационалност, интелектуална аналитичност, стилистички перфекционизам итд; док се од ауторки очекује да су им дела лирска (топла и искрена), интуитивна, интимистичка; речју, мушкарац се једначи с културом и умом, жена са телом и природом (Грос 2004: 22,28). Они искренији мушки читаоци нису крили своје одушевљење, али и своју хињену збуњеност, па тако А. Г. Матош помишља да се иза имена ауторке *Сайуијника* можда крије мушкарац „рафиниране осјећајности“, да је дакле, у питању псеудоним јер нема жене на тадашњој југословенској књижевној сцени која би умела тако писати. А затим закључује: „Ипак, на крају, (...) увјерих се да је то одиста женска књига, јер је могаше написати тек жена, познавајући изврсно себе и свој дар“ (Матош 1973: 326). Надаље, Матош своју анализу темељи на опозицији мушко-женско, примећујући како ми (мушкарци) волимо самоћу, док је она Исидори (жени) тешка и мучна, а затим на истој техници контраста проверава какав је и колики значај љубави у животу мушкарца и жене. Коначно, закључује: „у овој женској књизи је несрећна љубав једини и главни догађај“ (Матош 1973: 327). Мора се напоменути да Матош врло пажљиво анализира Исидорину збирку, диви се њеној изврсности и стилистичкој умешности, те Исидорину списатељску вештину пореди с експерименталним плесом Исидоре Данкан:

Стил игле и повјесма, стил нерва и кончића, пун неочекиваних детаља, стил микроскопа и оштрог критичног женског нервозног ока, плес рије-

11 Тачна је примедба Јована Скерлића: „Она се развила у књигама, прво читала па после гледала, и између ње и живота остаје увек тешко пробојни зид књига“ (Скерлић 1922: 99).

чи као женских мушица и каприса. Тим стилем ништа постаје нешто: празнине нема за осјетљивост живаца који виде микробе и осјећају атоме болова и радости. 'По цвећу се обесили црни конци смрти.' 'Онај светли сребрни блесак сунчева рођења који сећа на маслинове шуме левантских острва' (*Носталиција*). 'Малне да су му се зуби кроз образе провидели.' 'Над дубином свог ћутања дижеш мост од речи.' 'Као да их је нешто из мрака пољубило.' 'Кратка вечност тренутака.' 'Она зна страшна ћутања међу љубавницима.' [...] У овом музикалном стилу, стилу самоће и крајње осјетљивости, када душа трепти од тишине унутрашњим дрхтањем као грозничави лист од трепетљике у спавању уздуха и подневног вјетра, написане су најљепше странице, нарочито изврсна јесења импресија *Новембар* (Матош 1973:328,329).

У тексту „Уз Матошеву критичку прозу” Иво Франгеш напомиње да су многе од Матошевих критика настале у намерној или случајној опозицији према Јовану Скерлићу (Франгеш 1977: 131), те у светлу ове тврдње разматра Матошеву и Скерлићеву критику *Сайуџника* Исидоре Секулић. Обе критике објављене су 1913. године, тако да се Исидорин првенац нашао у својеврсној „унакрсној ватри“ два велика критичара тога доба. Иако је Матошев критичарски суд много повољнији од Скерлићевог, и један и други јој замерају артифицијелизам. Матош тврди да је Исидорина стилска оригиналност присиљена и форсирана (Матош 1973: 330), а Скерлић читајући ту „женску књигу“ осећа „бедну празнину речи и сву таштину књишке литературе“ (Скерлић 1964: 104). Обојици, наравно, смета „седамнаест страна фраза о једној главобољи“ (Скерлић 1964: 104) или: „Та главобоља није тако страшна када пацијентка може биљежити (седамнаест страница!) све њезине фазе“ (Матош 1973: 330).

*Сайуџници* били превелика *новости* за тадашњу књижевну сцену, особито због чињенице да је ову збирку кратке прозе написала жена. Збирка је заиста била „еготична“; то је својеврсни путопис који ауторка предузима усамљенички лутајући унутар сопствене душе и духа (Стевановић 2011: 329). Но, Скерлић је једнако замерио Милици Јанковић и Исидори Секулић да троше више речи него што је потребно, дакле, „не воде економију речи“ (Скерлић 1964: 111). Следећа замерка била је да обе пишу искључиво о себи, „причају само повести својих душа“, и критичар тај књижевни поступак оцењује као „скучен субјективизам“ (Скерлић 1964: 112). Ову „грешку“ Јован Скерлић приписује и другим ауторкама: Даници Марковић и Лепосави Мијушковић (Скерлић 1964: 112). Своју критичку анализу објављену у „Српском књижевном гласнику“ Скерлић је насловио: „Две женске књиге“. И већ се ту, можда, крила прва неправда. Поређење две књиге засновано је најпре на полној припадности ауторки (и тако је насловљено), те је оно могло да функционише као својеврсна техника обезвређивања јер се у први план истиче полна и/или родна диференцијација, а науштрб вредности самих дела која се тумаче.



Надаље, у тексту се налази уводна напомена критичара који „кавалерски“ размишља о женама као особито нежној, готово инфантилној групи која није у стању да поднесе примедбе на свој рад: „Како да им се чине примедбе, када, како вели једна источњачка пословица, жену ни цветом не треба ударити?“ (Скерлић 95). Две године пре објављивања *Сајуићника* и Скерлићеве критике „Две женске књиге“, Исидора је написала кратак есеј о Марији Кири. Разматрајући узроке који су довели до тога да Марија Кири, тада већ добитница Нобелове награде и универзитетска професорка, не буде изабрана у Академију, Исидора вели:

На први поглед се види још и то, да је време да се **прекине с кавалерствима** у тако озбиљним случајевима, као што је случај г-ђе Кири. Да се прекине не до сутра, не до на годину, него да се прекине дотле, док га више не будемо ни требали. (...) Првог женског академичара треба онда бирати, када их буде педесет способних за то; кад палог кандидата буде могао бољи заменити; кад нестане опасности, да ћемо од мушких кавалерски уступљено место с благодарношћу опет мушкима враћати. (Секулић 1966: 69).

Ето, дакле, шта Исидора Секулић мисли о кавалерству у тренуцима кад је објављена „кавалерска“ критика Јована Скерлића. Он ауторке није ударио цветом, али јесте својима речима, особито Исидору јер је она, баш као што је и сам критичар апострофирао, живела у свету речи. Не може се не размишљати о ауторитету и утицају којим је у то време располагао Јован Скерлић. А. Г. Матош указује на снагу Скерлићевог утицаја на културну политику:

Г. Скерлић је данас у Србији „сила“. Као универзитетски професор заповиједа омладини, као уредник српског 'Савременика', 'Српског књижевног гласника', командира литературе, као душа једног радикалног и демократског дневника има велик политички утјецај. Професор, политичар и литерат. Троглав, као Триглав, аждаја или Балачко војвода. Држање тога демократе мирише по диктатури. Амбициозан. (...) Хвала својој демократској тактици, г. Скерлић данас 'влада душама' не само у Београду но и у Загребу ( Матош: IV, 175 - 176)

Будући да Скерлића посматра као свог антипода (Франгеш 1977: 130), Матош је у приказу Скерлићеве личности пародичан попут Винавера и готово драматичан; али приказано стање ствари није далеко од истине. Скерлићев суд је, дакле, била друштвена норма коју је Исидора, колико год била наклоњена повлачењу у себе и аскетском животу, морала интернализovati.

О узроцима сукоба који се никада није догодио или

Ко има право да *мисли* о патриотизму

Но, и пре објављивања *Сајуићника* и Скерлићевог критичког осврта на њих, Исидора је указала на постојећу конзервативност у

српској критици, те на једну школу критичара чији су судови имали неприкосновени ауторитет у тадашњој културно-књижевној заједници. У том смислу, веома су значајна два есеја објављена 1911. и 1912. године у „Босанској вили“. Наиме, 1911. Исидора Секулић написала је кратки есеј „Песници који лажу“ који досетљиво почиње реченицом: „Г. Скерлић је опет казао једну духовиту реч, казао је да је Алекса Шантић песник који не лаже“ (Секулић 1911: 361). Ситуирајући исказ Јована Скерлића у један наоко шаливи дискурс, ауторка обезбеђује сопствени критички простор који у наставку текста користи како би исказала своје разумевање поезије и прилике у тадашњој песничкој продукцији. Из угла савремене критике, овај есеј представља „ манифест нашег модернизма, јер она (Исидора, прим. К.С.) се не хвата у мрежу бинарне опозиције коју суверени арбитар поставља већ релативизује сам појам лажи као саморазумљиве и недвосмислене детектоване од стране центара моћи, односно представља га као историјски променљивог“ (Веселиновић 2021: 12). Можемо приметити да је овај Исидорин есеј свој прави одјек имао у поетици потоњих представника авангарде у српској и југословенској књижевности.<sup>12</sup>

У јануару 1912. године, у „Босанској вили“, поводом књиге *Импресије из књижевности* Бранка Лазаревића, Исидора Секулић пише:

„Г. Лазаревић је ученик многих учитеља и књига; то се види и по његовом естетичком суђењу и по његовим критичким синтезама и по његовом стилу. Али је, нарочито кад је реч о нашој књижевности, у првом реду ученик г. Б. Поповића и г. Ј. Скерлића. То су критичари који су дали план и елан нашој естетичкој кули, критичари тврде коректности и пресићене строгости, критичари богате школе и сигурних реминисценција, који нас, бранећи своје становиште, доказима и примерима, тако рећи **зазидају**“ (Секулић 2002: 75).

Дакле, пре чувене Скерлићеве критике, Исидора говори о неупитном ауторитету критичара, односно ауторитету истакнутих културних посленика који у својим књижевно-критичким радовима и наступима претендују на монументалност и хомогеност у вредносним судовима. Реч је овде о својеврсној и прећутној забрани која не дозвољава развој или кретање мишљења изван постојеће естетичке и културолошке матрице. Врло се тешко прихвата(ла) *ипроцесуалности* у мишљењу јер она подразумева(ла) непрекидно преиспитивање властитих судова, а што је још важније, флуидност (интелектуална, телесна и свака друга) се тешко надзире и дисциплинује.

12 У том смислу, индикативни су текстови Станислава Винавера „Икаров лет“ и „Задатак песника“, као и текст Тодора Манојловића „О поезији њеној кризи и обнови у 19. веку“, објављен у „Критици“ (бр. 11 и 12) 1921. године.

С једне стране, Исидора Секулић је врло свесна историјског тренутка у коме се налази, и то се јасно види у њеним есејима који настају током 1912. и 1913. године („Видовданска идеја“, „Ирци и национализам“, „Опомена нама Србима“, „Културни национализам“, „Неким нашим омладинцима“, „Народна част“, „Онима који трпе. Србима у Монархији“, „Пркос“, „Хрватским, словеначким и српским сестрама“, „Култ силе“), као и у збирци *Из прошлости* (1919).<sup>13</sup> У есејима из овог периода, Исидора је „национално самосвесна, али и критична према инфантилизму, поремећеном односу са стварношћу, одсуству талента за систематски рад и дисциплину, у чему је видела доминанте националног понашања („Ми и стварност“).<sup>14</sup> С друге стране, Исидора одбија да мисли и пише пригодно; она пише по сопственом, унутрашњем диктату и та проза је Друго у односу на доминантни модел мишљења и писања (Ђурић Пауновић, Стевановић 2011: 182). У том смислу, интересантан је и жанровски неодређен текст „Шта ја видим“, написан 1912. године, дакле на самом почетку Првог балканског рата. Текст је написан у лирским сегментима првог лица и представља неку врсту програмске објаве о стању моралне свести нашег народа. Анализирајући однос Јована Скерлића према модернистичким писцима (Пандуровић, Ускоковић, Дис, Исидора Секулић) у светлу историјских дешавања Анексионе кризе и Балканских ратова, Бојана Стојановић Пантовић поводом овог Исидориног текста примећује да „овакво пророчанство није могла написати списатељица чији рад симболизује једино 'игру с речима' и 'еготичан' однос према властитом роду“ (Стојановић Пантовић 2013: 80).

Намеће се закључак да узрок неразумевања поетике Исидориних текстова, како новелистичких, тако и есејистичких, заправо лежи у њеном специфичном односу према патриотизму и национализму, а који превазилази задате и претпостављене духовне и/или интелектуалне оквири. „Исидорин однос према феномену патриотизма, или прецизније анагажоване, будничке улоге у преломним тренуцима за српски народ исказује се као амбивалентан и идеолошки немонолитан, али извесно није споран“.<sup>15</sup> Исидора је сматрала да се у пресудним историјско/политичким тренуцима мора критички сагледавати потенцијал свог народа. Отуда се у њеним есејима српски народ ситуира у интернационалне оквири, тражи му

13 О тзв. ратној прози Исидоре Секулић видети у: Славица Гароња-Радованац, „Ратна проза Исидоре Секулић“, *Исидоријана*, бр. 12–14, 2003–2008, стр.69-103 и Јелена Милинковић, „Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века. Жена, Српски књижевни гласник и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић“,

14 Уп. Јасмина Ахметагић, „Песник мртвих ствари и чежње за вечношћу“, *Проза гуше*, Досије студио, Београд, 2016, стр. 148.

15 Више о овој теми видети у: Бојана Стојановић Пантовић, „Културолошки и идеолошки рефлекси Балканских ратова: Скерлићево читање Исидоре Секулић“, *Први балкански рај 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, Међународни тематски зборник, ур. Бојана Димитријевић, књ. 2, Филозофски факултет, Ниш, 2013, стр. 79.

се место у заједници народа који се налазе на различитим ступњевима цивилизацијског развоја. Речју, у свом интелектуалном и културолошком универзуму ауторка трага за модусом који би обезбедио напредак сународницима, али не у смислу краткорочне победе, како се, по свему судећи, очекивало од интелектуалаца у том тренутку:

Опет нам пада на ум скандинавски национализам. И британски. То су ти не много колорирани и не много триколорирани, али много културни национализми. Национализми који праве великим. А наш народ? Дивне, сјајне, јединствене победе, а народ мали па мали. Мали смо због свог уског, некултурног национализма“ (Секулић 1977: 298) Или: „Националност није, као што се обично мисли, заграђивање, мржња на све ненаше и претња песницом из велике одвојености и отуђености. (Секулић 1977: 287).

Исидора Секулић на свој народ гледа очима које су, врло продорно, гледале и у многе друге народе. Стога њена „мера“ патриотизма и национализма превазилази тренутак у коме је објављује. Коначно, то је она врста „горког патриотизма“ који познајемо још од Стерије. Она своју будност и ангажованост исповеда у складу са својим (по) етичким принципима. Ова констатација је још уверљивија када се анализира збирка *Сајуџиници*. Поетика *Сајуџиника* деловала је двоструко субверзивно у односу на скерлићевски естетичко-културни модел који је захтевао унисону, прагматичну националну ангажованост. У том смислу, парадигматичан је пример текста, „Носталгија“ у коме ауторка користи једнократну наратолошку трансгресију, а као семантичка импликација ове наративне стратегије појављује се могућност разградње националног мита о мушкарцу ратнику. Мењајући приповедачку перспективу из женске у мушку, Исидора прибавља себи могућност да обликује појам патриотизма, тј. да утиче на разумевање и (зло)употребу идејно-политичке категорије која у патријархалним друштвима заузима врло високо место у регулацији вредности. Дакле, није женама забрањена љубав према отаџбини, напротив, она је врло пожељна. Али, забрањено им је да се „уплићу“, тј. да учествују у (ре)дефинисање овог појма; речју, забрањен им је епистемолошки приступ. Патријархална норма подразумева постојање једнообразне патриотске формуле: то је активни, херојско-ратнички кодекс, и он је врло ретко проблематизован до појаве управо генерације писаца којима је Исидора претходила (Драгиша Васић, Милош Црњански).<sup>16</sup> Поменути кодекс искључује приказивање унутрашњег бића ратника који је заправо себи ускратио право да се оствари у најпожељнијем типу маскулинитета у па-

16 Соња Веселиновић указује на чињеницу да су „и код Диса страх и сумња наличје срца мушких и светиле смрти и срећној раји, а свакако и наговештај доминантне атмосфере *Видовданских ђесма* Милоша Црњанског, где се лирски субјект ставља на страну колектива – робља – а наспрот дискурсу моћи.“ Соња Веселиновић, „Предговор“, *Владислав Пејковић Дис*, прир. Соња Веселиновић, Антологијска едиција Десет векова српске књижевности; књ. 132, Матица српска, Нови Сад, 2021, стр. 19.

тријархалној заједници.<sup>17</sup> У сваком случају, начин на који наратор у тексту проблематизује свој онтолошки статус не уклапа се у оквир доминантне епске матрице, нити се поетика „Носталгије“ угледа на поетичка начела ангажоване књижевности тог времена. Јер, извесност немогућности повратка у рођену земљу не изазива револт у приповедачу, он не показује намеру или жељу за акцијом која би то стање (не)вољног изгнанства могла да промени, што би било у складу с традиционалним епским обрасцем. Наратолошка трансгресија коју је употребила, очигледно наративно освешћена Исидора, обезбеђује нам сагледавање ратне стварности из перспективе „јаловог“ ратника који исповеда пасивну резигнацију, и то је пут ка отуђењу од сопственог бића. По свему судећи, Исидора Секулић је настојала да једну суштински узвишену људску емоцију као што је љубав према домовини/отаџбини, продуби и духовно оплемени увидима који су почивали на њеном преваходно космополитском образовању и разумевању света.

Видимо сада да је проблем у вези с „објавом“ *Сайуџника* врло комплексан: најпре, врло осетљив, кризни историјско-политички тренутак, а затим, што је још важније, Исидорина духовна надмоћ и слобода да се бави питањима која су намењена искључиво мушкарцима, и то оним мушкарцима који репрезентују хегемон/доминантни тип маскулинитета.<sup>18</sup> Надаље, књижевни облик и начин на који она изражава своје ставове, опет је особен – она пише есеје и прозу, дакле улази у мушки жанровски књижевни забран. И тада, у том (мушком) књижевном простору најављује револуцију. *Сайуџници* су били изразито артифицијелна, ауторефлексивна, жанровски неодређена књига коју је написала жена. Био је то покушај Исидоре Секулић да заузме своје место жене-писца у патријархалној институцији српске и југословенске књижевности. Исидора је била свесна свога знања и списатељске способности; она није сумњала у вредност своје прве књиге. У прилог овој чињеници говори сачувана Исидорина преписка. У писму Светиславу Стојановићу она каже: „Уопште, била сам врло вредна: Урадила сам и једну дужу приповетку, наравно а ла *Сайуџници*, **јер са њима не могу и нећу раскрстити.**“ (под-

17 Видети наратолошку анализу „Носталгије“ у: Кристина Стевановић, „Наратолошке иновације у збирци *Сайуџници* Исидоре Секулић“, *Зборник Мајнице српске*, књ. LIX, св.2/2011, МС, Нови Сад, 329-240.

18 Студије маскулинитета прихватиле су концепт хегемон/маскулинитета који је увео Р. В. Конел (R. W. Connell), а који се у западним културама изједначава с мушком доминацијом и угњетавањем жена и подређених мушкараца. То је доминантна форма маскулинитета ко ја подразумева власт и друштвену моћ у односу на остале форме, тј. типове маскулинитета. Хегемона мушкост, према речима В. Шмалеа, дефинише се на основу неколико кључних тачака или стереотипа: слика снажног мушког тела ко је подразумева физичку активност; моћ расуђивања и самосавлађивање, једном речју, разумност која господари природом и инстинктима, и резултат тога је доминација у култури; активна очинска улога у виду ауторитативног оца као носиоца Имена Закона (Шмале 2011: 218).

вукла С. К.)<sup>19</sup> О томе колико је Исидора била у праву, говори каснија рецепција ове књиге: „У *Сайућницима* је Исидора Секулић српска Вирџинија Вулф“ (Делић 2005: 197); она је једна од ретких писаца из српске/југословенске књижевности, које је Данило Киш бирао у своју традицију (Делић 2005: 201).

О последицама сукоба који се никада није догодио или

О греху и анатеми

Но, као што је познато, Исидорина духовна и стваралачка одважност није наишла на разумевање. Неодобравање књижевне јавности спрам појаве прве књиге Исидоре Секулић врхуни се у већ поменутој критици Јована Скерлића „Две женске књиге“. Покушали смо у овом раду да укажемо на бројне узроке и поводе неразумевања између две изузетне личности у нашој култури. Овај својеврсни идејно-поетички сукоб мишљења, усуђујемо се рећи, обележио је српску и југословенску културу, почев од Исидориних текстова „Песници који лажу“ (1911) и „Бранко Лазаревић: Импресије из књижевности“ (1912) у којима се наговештава неслагање, па све до данас, до појаве значајних текстова Бојане Стојановић Пантовић и Јасмине Ахметагић који осветљавају по-етичке односе између Исидоре Секулић и Јована Скерлића. Према нашем мишљењу, у сагледавање овог сложеног односа било је потребно укључити и родну перспективу, дакле, још један, можда и кључни аспект<sup>20</sup> који одређује поетолошко и идеолошко обзоре Ј. Скерлића и И. Секулић. Надаље, рефлексije тињајућег, имплицитног сукоба између Скерлића и Исидоре Секулић имају своје домете у разумевању ситуирања Исидоре Секулић, али и других жена - писаца у канон српске и југословенске књижевности, јер је Исидорин рад стекао статус „примера“ женског стваралаштва. Али, о каквом је примеру реч? Како се Исидора данас чита и разуме; какво је њено место у корпусу српске књижевности и да ли су и мишљења о њеном раду унапред већ зазидана?

Кад је реч о „примерима“, тј. пожељним и канонизованим моделима стваралаштва/уметности који, између осталих чинилаца, стварају културни идентитет заједнице<sup>21</sup>, морала би се скренути пажња

19 Цит. прем. Слободанка Пековић, *Исидорини ослонци*, Академска књига, Нови Сад, 2009, стр. 51.

20 „Уколико читамо канонске историје српске књижевности, ништа о женској књижевности или феминизму нећемо сазнати, јер се ту свесно прећуткује и активно брише и потискује овај сегмент културе и наслеђа. Уколико се пак у овим студијама анализира женско стваралаштво, феминизам се не помиње, а као по правилу се бирају оне књижевнице чија су дела пријемчива за нефеминистичка читања, односно ауторке чије су поетике блиске канонском/централном току српске књижевности.“ (Јелена Милинковић, „Феминистичка истраживања и читање књижевности“, *Феминистичка теорија је за све*, ур. Адријана Захаријевић и Катарина Лончаревић, Београд, 2018, стр. 24). Исидора је, као што смо показали, бирана у канон на основу тумачења која искључују феминистички приступ књижевности.

21 Већ је примећено, да у тзв. малим културама књижевност још увек може да има

на чињеницу да је „књижевност повијесно варијабилна друштвена и културна институција којој динамику нужно и искључиво не одређују ни иманентна својства текстова ни „професионална коректност“ ни естетичка начела, те у којој немалу улогу игра и академска пракса аналитичког читања текста, и сама увјетована својим институционализованим профилом...“ (Чале-Фелдман, Томљеновић 2012: 22). Дакле, и књижевност и академско аналитичко читање условљени су институционалним оквиром који се и те како ослања на идеолошке полуге државног и друштвеног апарата. Ако у корпус ових разматрања уведемо чињеницу да се унутар државног апарата непрекидно производе и негују патријархални обрасци који промовишу есенцијалистичку нормираност рода, онда смо на терену патријархалне идеологије. Патријархална идеологија, као и свака друга идеологија, настоји да себе артикулише као стварност, као *неујитно стање*.<sup>22</sup> Међутим, разоткривањем идеолошког карактера патријархата, стиче се могућност другачијег разумевања *слике* коју имамо о раду Исидоре Секулић, о њеном месту у канону, те о односу Скерлића и Исидоре Секулић. Указује се потреба да размотримо потенцијал тврдње да су (наша) тумачења и вредновања књижевног учинка Исидоре Секулић резултат патријархално обликоване конструкционистичке културне и књижевне парадигме.

Покушаћемо да укажемо на карактеристичне стратегије које је Јован Скерлић употребио приликом анализе *Сайујника*, а које су заправо произвеле и обликовале слику о Исидори у културно-књижевној јавности. На самом почетку текста о књигама *Сайујници* Исидоре Секулић и *Исјовести* Милице Јанковић, аутор запажа извесну поетичку сродност између ове две књиге (Скерлић 1922: 95). Међутим, уочене одлике „новог нараштаја“<sup>23</sup> Скерлић „не доводи у везу са осећајношћу новог доба, већ, поједностављујући проблем, са женском судбином...“ (Ахметагић 2016:153). Као неизбежни део те женске (књижевне) судбине, долази и чињеница да се од жена једино очекује да пишу исповедну, интимистичку и сентиментализовану прозу и поезију; дакле, женском писању су утврђени тематско-стилски оквири у којима могу и треба да се изражавају.<sup>24</sup> Према Скерлићевом мишљењу, Исидорин грех над греховима јесте у њеној образовано-

(у ранијим периодима је сигурно имала) важну улогу у конституисању колективног националног идентитета, те се књижевни канон и начини на које дело постаје део канона помно надгледају (Ђурић 2009: 80–82).

22 Уп. Кристина Стевановић, „Јесу ли силе патријархата заиста немерљиве силе?“, *Ин-теркултуралност*, стр. 136, 137.

23 Истини за вољу, Скерлићева критика је у једнакој мери била усмерена и ка мушким ауторима, нарочито ка Дису, те можемо закључити да је он од писаца захтевао одређену *полицу форму* и *теме*.

24 Уп. Јелена Милинковић, „Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века. Жена, Српски књижевни гласник и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић“.

сти, односно начитаности. Скерлић закључује да услед превеликог литерарног наноса у њеном бићу, Исидора није у стању да осети живот; њу је напросто страх да буде проста и природна, те да мисли, осећа и изражава се као обични људи (Скерлић 1922: 100). Дакле, Исидора не може да разуме обичног човека. Скерлић такође истиче да је ауторка *Сайуџника* окренута искључиво себи и у том смислу неспособна да види и појми историјски тренутак у коме се догађа страховито страдање њених сународника. *Сайуџници* су цвеће изникло из мастионице<sup>25</sup>, а Исидорина „лепа реч“, односно стил који критичар хвали је заправо књишки, у коме се осећа нешто усиљено, укочено и извештачено, без даха и живота (Скерлић 1922: 100). Овакав језик и стил Исидорине уметности је готово на супротном полу у односу на живу народну и усмену реч тако значајну за српски народ, а према мишљењу Јована Скерлића, „уметност је биљка која ниче из народа, из његова напретка и благостања“ (Скерлић 1964: 31). Зато су *Сайуџници* егзотична, односно туђа и далека књига.

Исидорина отуђеност од сопственог народа претпоставља и отуђеност од улоге коју жена у патријархалној заједници треба да има у ратним околностима. Ова двострука одрођеност особито је појачана кад се има у виду један део приказа „Две женске књиге“. У питању је одломак који представља Скерлићев доживљај из воза док покушава да чита Исидорину збирку. Бојана Стојановић Пантовић запажа да у стилском и перцептивном језгру Скерлићевог доживљаја „доминира управо *ејски доживљај* и специфична психологија у којој, као у нашим народним песмама Косовског циклуса, анонимне жене (мајке, сестре) представљају Косовку девојку или Мајку Југовића. Оне су трагични сведоци погибије и бруталног рањавања и сакаћења мушкараца (мужева, синова, браће) као жртава рата“ (Стојановић Пантовић 2013: 72). Исидорином индивидуализму и субјективној прози, те њеној љубави према уметности Скерлић супротставља традиционалну улогу жене у рату. Наспрам Исидоре и њених *Сайуџника* налази се својеврсни колектив жена страдалница које су део ратне стварности, било као активне учеснице (у функцији милосрдних сестара, тј. болничарки) или као трагичне сведокиње националне трагедије (мајке, сестре, супруге).

На самом крају есеја, Скерлић поентира максимом *noten est oten*: МИЛИЦА-ИСИДОРА. Сва дотадашња настојања редукована су у овој опозицији: Милица, *домаће* име које означава припадност

25 С друге стране, исте године Тодор Манојловић пише: „Стилисткиња Секулићева означаје једну етапу у нашој писмености...Проза која слика и приказује, која уме да изрази и најкомпликованије и најсуптилније идеје и импресије, проза нијанси и вредности с бојама, пластиком и музиком, у којој се јасно и оштро огледа једна индивидуалност са свим својим финоћама и особинама, и што јој је прва и највећа заслуга: проза која не мирише више на мастило и хартију.“ Тодор Манојловић, Исидора Секулић, Сапутници, ЛМС, 1913; у књизи Исидора Секулић: Други о Исидори, *Сабрана дела*, Stylos Art, Нови Сад, 2004, стр. 195.



своме роду и које сведочи о словенској и српској души Милице Јанковић; и Исидора, име које означава нешто егзотично (туђе/страно/друго) и космополитско у духу Исидоре Секулић.

Ако бисмо сагледали кључне тачке Скерлићевог приказа, добили бисмо следећи редослед: жена, жена-писац, чиста интелектуалка, ерудита егзотичне литерарне поетике; затим опет нагласак на женској субјективности, егоизму и непоштовању традиционалне родне улоге. Интересантна је чињеница да је у питању само један текст Јована Скерлића, тј. аналитички приказ „Две женске књиге“. Но, ова чињеница нас опомиње јер показује у којој мери један дискурс може бити утицајан и далекосежан. Испоставља се да је употреба назначених стратегија имала за циљ да Исидору, најједноставније речено, означи као жену великог интелектуалног потенцијала, а која је лишена емпатије према свом народу. Текст Скерлићеве студије непрекидно осцилује између анализе *Сајушника* и анализе ауторке књиге. Речју, егзотичност и еготичност књиге се у ствари приписује ауторки, Исидори, тако да се читалац на крају суочава с поетичким, али и етичким и политичким Скерлићевим судовима. У питању су механизми патријархалног апарата, засновани на интелектуалном и политичком ауторитету Јована Скерлића који је у том тренутку у друштву и држави, отелотворење идеалног представника хегемоног маскулинитета. Будући неприкосновени интелектуални и патриотски ауторитет у држави, Јован Скерлић имао је легитимитет да надзире и регулише стање у културном простору. Као доминантни критички глас, био је у позицији да *конструише* (произведе) слику о Исидори као (вишеструко) *одрођеној* интелектуалки: у ширем смислу, одрођеној од сународника, односно (народа и у ужем смислу, одрођеној од женског рода. У оба процеса, кључну улогу има потенцирана сувишна образованост Исидоре Секулић; нека врста њене духовне надмоћности у односу на остале припаднике/це српског народа. Могуће је претпоставити да се у корену назначене конструкције налази страх од нестајања патријархалне улоге жене, тачније, добро познато мишљење да „превелико“ образовање жена доводи до *дефеминизације* (Трговчевић 2014: 58), а самим тим до укидања најзначајније функције коју жена има у патријархалном друштву – функције рађања и васпитавања будућих чланова заједнице.

С друге стране, кад размишљамо о Скерлићевој критици *Сајушника*, треба имати у виду да се „Скерлић превише поуздавао у своје критеријуме 'нормалности', односно да упркос инсистирању на развојности језика и нужности његовог мењања, он тај развој није могао прихватити другачије него у складу са *сојсџивеним, нерекфлексиваним језичким осећањем*, тесно повезаним са начелом нормалности, односно здравља“ (Николић 2019: 145). Дакле, руковођен начелима рационализма и витализма, Скерлић не одобрава и критикује неумерену слободу, како у стваралаштву, тако и у пона-

шању писаца. Његовој критици су изложени најпре романтичари, посебно Ђорђе Марковић Кодер и Лаза Костић, а затим Пандуровић, Дис и Исидора Секулић, Милица Јанковић... Будући неприкосновени борац за напредак у друштву, Јован Скерлић обликује идентитет српске књижевности у складу са својим идејним принципима. У том смислу, можемо говорити о конструкцији која настоји да се утемељи као природна и неупитна књижевно-историјска чињеница. Коначно, трагови ове конструкције одражавају се у једном од полова и у савременом разумевања Исидориног рада. У том смислу, умесно је запитати се: да ли је конструисана слика о Исидори Секулић *засигурала* начине/стратегije мишљења о њој, ма колико то данас парадоксално одјекивало у нашој теоријама презасићеној свести?

Као одговор на ово питање предлажемо нова читања Исидориног опуса уз обавезну „интервенцију“ феминистичке критике, зато што Исидорина проза у том погледу још увек има неслућени потенцијал. Наиме, Исидора је дубоко проблематизовала традиционално схваћене категорије рода које се заснивају на низу бинарних опозиција (мушко/женско, рационално/ирационално, национално/космополитско, култура/природа) и то је, према нашем мишљењу, константа у њеној поезици која се можда најјасније уочава у делу *Кроника љаланацкој љробља*, особито у ликовима госпа Ноле, Тодора Лазарића, Лексе Влаовић, Косте Земљотреса, Стефана и Јосифа Влаовића...<sup>26</sup> Но, постоји у књижевном корпусу Исидоре Секулић мноштво отворених поглавља која се тичу *невоље са родом*. Навешћу само неколико недовољно истражених питања као могући путоказ за будућа истраживања. То су: комплекс питања из области *gender aginga*, дакле, Исидорина (наративна) свест о слици и положају старе жене у матрици балканске патријархалне културе која води ка раслојавање слике о старој жени преко примера из норвешке културе и укидању стереотипних механизма разумевања старости код жена (*Писма из Норвешке, Госја Нола*). Следећи комплекс питања која су остала изван истраживачког поља су везана за феномен уседелаштва и терор патријархалне политике у којој женска младост и лепота имају брачну тржишну цену (*Писма из Норвешке, Сајуушници*); те питање статуса женских ликова (хероина/патуљица) у литератури (*Буре, Госја Нола*, есеји „Исток у приповеткама Ива Андрића“ и „Вељко Петровић“).

Предложене теме су, наравно, само нацрт неких будућих проучавања дела Исидоре Секулић, односно прилог идеји да жене могу да уређују и/или утичу на токове унутар још увек патријархалне институције књижевности.

26 Видети нашу анализу субверзије родних улога у *Кроника љаланацкој љробља* у студији „Критичке контроверзе о феминизму Исидоре Секулић“, *Српска књижевна критика и културна љоложица у другој љоловини XX века: љемајско-љроблемски зборник*, ур. Марко Радуловић, Институт за књижевност и уметност, Београд, 2013, стр.82-86.

## ЛИТЕРАТУРА

- Ахметагић, Јасмина. *Проза душе*. Београд: Досије студио, 2016.
- Веселиновић, Соња. „Предговор“. *Владислав Пејковић Дис*. Прир. Соња Веселиновић. Антологијска едиција Десет векова српске књижевности, књ. 132. Нови Сад: Матица српска, 20-21.
- Делић, Јован. „*Сайуиџници* Исидоре Секулић : контаминација жанра приповијетке“. *Књижевна историја* бр.125/126 (2005): 195 - 202.
- Ђурић Пауновић Ивана и Стевановић Кристина. „Освајање текстом : кратке прозе Исидоре Секулић и Вирџиније Вулф“. *Жене: род, идентитет, књижевности*, књ. 2. Крагујевац: Филум, 2011. 181 - 190.
- Гароња-Радованац, Славица. „Ратна проза Исидоре Секулић“. *Исидоријана* бр. 12 - 14 (2003-2008): 69-103.
- Христић, Јован. „О јединству у делу Исидоре Секулић“. *Зборник историје књижевности*, књ. 11, Београд: САНУ, 1986. 37 - 50.
- Илић, Александар. „Један персонални роман“. *Мисао* бр. 25 (1920): 55 - 59.
- Милинковић, Јелена. „Рат као тема у српској периодици и књижевности почетком XX века: Жена, Српски књижевни гласник и ратна проза Милице Јанковић и Исидоре Секулић“. *Књижевство* бр. 3, 2013, <http://www.knjzenstvo.rs/magazine.php?text?=?=89>.
- Николић, Ненад. *Идентитет српске књижевности: Прича о књижевноисторијској идеји*. Београд: СКЗ, Партенон, 2019.
- Пековић, Слободанка. *Исидорини ослонци*. Нови Сад: Академска књига, 2009.
- Секулић, Исидора. „За живот“, „Извештај о Српској вишој девојачкој школи у Панчеву“, 1903-1904, XIII, стр.7 - 19. У: *Сабрана дела*, књ.12. Нови Сад: Матица српска, 1966.
- Секулић, Исидора. „Госпођа Curie и Француска академија“. *Сабрана дела*, књ. 12. Нови Сад: Матица српска, 1966. 68 -71.
- Секулић, Исидора, „Има ли право Константин Брунер“. *Бранково коло* XVII 33-34 (1911): 513-515. У: *Сабрана дела*, књ. 9. Нови Сад: Матица српска, 1966. 202 - 208.
- Секулић, Исидора. „Песници који лажу : о истини и лажи у поезији“. *Босанска вила* XXVI, 24 (1911): 361-362. У: *Сабрана дела*, књ.4. Нови Сад: Матица српска, 1964.
- Секулић, Исидора. „Бранко Лазаревић : Импресије из књижевности“. *Босанска вила*, 1912, XXVII 2 (1812): 27 - 29. У: *Сабрана дела Исидоре Секулић*, књ.7. Нови Сад: Stylos, 2002. 74-79.
- Секулић, Исидора. „Културни национализам“. *Нови Србин* 5-10 (1912 - 1913): 25 - 32. У: *Сабрана дела Исидоре Секулић* књ. 10. Београд: „Вук Караџић“, 1977. 291 - 299.
- Скерлић, Јован. „Две женске књиге“. *Писци и књије VII*. Београд: Геца Кон, 1922. 94 -113.
- Скерлић, Јован. „Уништење естетике“ и демократизација уметности“ (1903), *Сабрана дела Јована Скерлића*, књ.4. Београд: Просвета, 1964. 7 - 36.

- Стојановић Пантовић, Бојана. „Исидорин гамбит“. *Летњојис Мајице српске*, 1997, год. 459, св. 3 (1997): 341 - 349.
- Стојановић Пантовић, Бојана, Стевановић, Кристина. „Критичке контроверзе о феминизму Исидоре Секулић“. *Српска књижевна кријика и културна историја у другој половини XX века: тематско-проблемски зборник*. Ур. Марко Радуловић. Београд: Институт за књижевност и уметност, 2013. 67 - 86.
- Стевановић, Кристина. *Освајање модерној*. Нови Сад: Академска књига, 2011.
- Стевановић, Кристина. „Наратолошке иновације у збирци *Сајућиници* Исидоре Секулић“. *Зборник Мајице српске за књижевност и језик*, књ. LIX, св. 2. Нови Сад: МС, 2010. 329-240.
- Томић, Светлана, „Шта значи проучавати жене-писце из прошлости“. *Валоризација разлика : зборник радова са научној скуја о Драји Гавриловић (1854 - 1917)*. Ур. Светлана Томић. Београд: Алтера, Фондација мултинационални фонд културе, 2013. 21 - 42.
- Шмале, Волфганг. *Историја мушкостии у Европи (1450–2000)*. Прев. Владимир Бабић, Београд: Клио, 2011.
- Batler, Džudit. *Psihički život moći: teorije pokoravanja*. Prev. Vesna Bogojević, Tanja Popović i Teodora Tabački. Beograd: Centar za medije i komunikacije, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum, 2012.
- Čale-Feldman, Lada i Tomljenović, Ana. *Uvod u feminističku kritiku*. Zagreb: Leykam international d.o.o, 2012.
- Đurić, Dubravka. *Poezija, teorija, rod: moderne i postmoderne američke pesnikinje*. Beograd: Orion Art, 2009.
- Frangeš, Ivo. „Uz Matoševu kritičku prozu“. *Croatica*, vol. 8, No. 9 - 10 (1977): 129 - 163.
- Gros, Elizabet. *Promenljiva tela: Ka telesnom feminizmu*. Prev. Tatjana Popović. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanje roda, 2005.
- Koh, Magdalena (M. Koch), „*Ima li pravo Konstantin Bruner? Rodni ili univerzalni pristup stvaralaštvu žena u esejistici Isidore Sekulić*“, online časopis *Knjiženstvo*, <http://rs.magazine.php?text?=15>, 10.12.2020.
- Matoš, Antun Gustav. *Vidici i putovi; Naši ljudi i krajevi. Sabrana djela IV*. Ur. Dragutin Tadijanović. Zagreb: JAZU, Liber, Mladost, 1973.
- Matoš, Antun Gustav. *Sabrana djela VIII*. Ur. Nedjeljko Mihanović. Zagreb: JAZU, Liber, Mladost, 1973.
- Milinković, Jelena. „Feministička istraživanja i čitanje književnosti“. *Feministička teorija je za sve*. Ur. Adrijana Zaharijević i Katarina Lončarević. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, FPN, 2018. 19 - 40.
- Manojlović, Todor. „O poeziji i njenoј krizi i obnovi u 19. veku“. *Kritika* br. 11/12, (novembar, decembar 1921): 387 - 390.
- Mašić, Branko. „Milica Janković“, Milica Janković, *Pre sreće*, Književni jug (1918): 5 - 12.

- Spasović, Ivana B. „Manje poznata Isidora Sekulić – Isidora kao učenica, nastavnica, javni radnik“. *Istraživanja u pedagogiji*, vol. 5, br.2, Beograd, Vršac, Niš, (2015): 73 - 87.
- Stojanović Pantović, Bojana. „Kulturološki i ideološki refleksi Balkanskih ratova: Skerlićevo čitanje Isidore Sekulić. *Prvi Balkanski rat 1912/1913. godine: društveni i civilizacijski smisao*.“ Ur. Bojan Dimitrijević. knj. 2. Niš: Filozofski fakultet, 2013.
- Stevanović, Kristina. „Jesu li sile patrijarhata zaista nemerljive sile?“. *Interkulturalnost*, br. 5 (mart 2013): 136 - 147.
- Trgovčević, Ljubinka. „Počeci višeg obrazovanja devojaka u svetu i kod nas“. *Obrazovanje, rod, građanski status*. Uredile: Daša Duhaček, Katarina Lončarević i Dragana Popović. Beograd: Centar za studije roda i politike, Univerzitet u Beogradu - FPN, 2014. 57 - 70.
- Zaharijević, Adriana. „Feminizam : Heterotopije“. *Treća*, br. 1, vol. XIII (2011): 29 - 36.

Kristina Stevanović

*Isidora Sekulić: Battling Contrasts*

*Summary*

The paper explores and interprets the critical reception of Isidora Sekulić's work and social involvement, and the impact that this reception had on Serbian and Yugoslav culture. This leads to the consideration of literary and non-literary facts that caused a simplified and stereotypical understanding and evaluation of Sekulić's work, which as it turns out is a common strategy when a woman writer is included in the literary and cultural canon. Our research points to the need for feminist intervention in the discursive field of literary scholarship (history/theory/criticism), in order to determine the literary reach and impact of Isidora Sekulić's work on Serbian culture. The present study focuses on essays that deal with the struggle for *processuality* in thought and creativity, advocacy for the realization of the right to intellectual work and the objective evaluation of that work within an academic environment dominated by male authorities; in other words, the right to one's intellectual and poetic subjectivity, which in a patriarchal society necessarily represents otherness. From the gender studies perspective, we analyse the causes and consequences of the poetic and ideological misunderstanding of the works of I. Sekulić (especially the short story collection *Companions*) on part of J. Skerlić. In our opinion, the causes of the "conflict" are based in Isidora's ambivalent and ideologically non-monolithic attitude towards the phenomenon of patriotism as well as towards the committed, mobilising and utilitarian role of literature. The aforementioned efforts of Isidora Sekulić represent a rebellion against poetic determinism and were harbingers of a different (avant-garde) literary practice.

*Keywords:* reception, woman writer, canon, Isidora Sekulić, feminist criticism, proceduralism, authorities, Jovan Skerlić, patriotism

Примљен: 2. 6. 2021.

Прихваћен: 12. 12. 2021.